

УДК 811.161.2/.162.1'342'01]-115(045)

DOI <https://doi.org/10.32782/2522-4077-2023-207-24>

ДОСЛІДЖЕННЯ ПРАСЛОВ'ЯНСЬКИХ ФОНЕТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ НА МАТЕРІАЛІ УКРАЇНСЬКОЇ І ПОЛЬСЬКОЇ МОВ

RESEARCH OF PROTO-SLAVIC PHONETIC PROCESSES USING UKRAINIAN AND POLISH LANGUAGE MATERIAL

Нестеренко Т.А.,

orcid.org/0000-0001-8987-4350

кандидат філологічних наук, доцент,

доцент кафедри української філології та журналістики

Центральноукраїнського державного університету імені Володимира Винниченка

Стаття присвячена обґрунтуванню актуальності дослідження праслов'янських фонетичних процесів, їхнього відображення в проукраїнських і протопольських діалектах, впливу на формування спільних і відмінних фонетичних рис української і польської мов. Здійснено аналіз праць, присвячених проблемі, визначено порівняльно-типологічне дослідження як перспективний напрям вивчення української і польської мов. З'ясовано, що тяглість фонетичного розвитку української і польської мов, відносна стабільність їхнього розвитку, можливість співвіднести праслов'янські процеси із мовними законами, спонукають до аналізу явищ фонетично-фонологічного рівня.

Визначено об'єкт дослідження – фонетичні процеси праслов'янського періоду та їхні вияви в українській і польській мовах, предмет дослідження – вплив праслов'янських фонетичних рефлексів на становлення української і польської мов.

Сформульовано такі завдання дослідження: 1) окреслити передумови формування українського й польського мовного ареалу попраслов'янського періоду; 2) опрацювати погляди на причини розпаду праслов'янської мовної єдності, що дали початок формуванню окремих слов'янських протомов; 3) визначити протоукраїнські та протопольські ознаки в діалектах пізньопраслов'янської доби; 4) дослідити рефлекси фонетичних процесів раннього праслов'янського періоду в польській та українській мові; 5) з'ясувати вплив пізніх праслов'янських рефлексів на постання окремих слов'янських мов – польської і української; 6) визначити шляхи формування самобутніх фонетичних рис української і польської мов.

Наукова новизна роботи визначається як спроба в порівняльно-типологічному аспекті дослідити праслов'янські звукові зміни, окреслити їхні рефлекси у протоукраїнській та протопольській період, виявити вплив на формування специфічних фонетичних ознак української і польської мов.

Ключові слова: українська мова, польська мова, порівняльно-історичний метод, порівняльно-типологічний аналіз, праслов'янська мова, протопольські діалекти, протоукраїнські діалекти, праслов'янська фонетична система.

The article is devoted to substantiating the relevance of the study of Proto-Slavic phonetic processes, their reflection in Proto-Ukrainian and Proto-Polish dialects, and their influence on the formation of common and distinctive phonetic features of the Ukrainian and Polish languages. An analysis of the works devoted to the problem has been carried out, and a comparative typological study has been identified as a promising direction for the study of Ukrainian and Polish languages. It has been found that the duration of the phonetic development of Ukrainian and Polish languages, the relative stability of their development, the possibility of correlating Proto-Slavic processes with linguistic laws, prompts primarily the analysis of phenomena on phonetic-phonological level.

The object of research is determined – the phonetic processes of the Proto-Slavic period and their manifestations in Ukrainian and Polish languages. The subject of the study is the influence of Proto-Slavic phonetic reflexes on the emergence of Ukrainian and Polish languages.

The tasks of the research are formulated: 1) to outline the prerequisites for the formation of the Ukrainian and Polish language areas of the post Proto-Slavic period; 2) to process views on the reasons for the disintegration of the Proto-Slavic linguistic unity, which gave rise to the formation of separate Slavic Proto-languages; 3) to determine Proto-Ukrainian and Proto-Polish features in the dialects of the Late Proto-Slavic period; 4) to investigate the reflexes of phonetic processes of the early Proto-Slavic period in Polish and Ukrainian languages; 5) to study the

influence of Late Proto-Slavic reflexes on the emergence of separate Slavic languages – Polish and Ukrainian; 6) to determine the ways of formation of distinctive phonetic features of the Ukrainian and Polish languages.

The scientific novelty of the work is defined as an attempt to investigate Proto-Slavic phonetic changes in a comparative and typological aspect, to outline their reflexes in the Proto-Ukrainian and Proto-Polish periods, to reveal their influence on the formation of specific phonetic features of Ukrainian and Polish languages.

Key words: Ukrainian language, Polish language, comparative and historical method, comparative and typological analysis, Proto-Slavic language, Proto-Polish dialects, Proto-Ukrainian dialects, Proto-Slavic phonetic system.

Постановка проблеми. Близькість сучасних слов'янських мов на всіх лінгвістичних рівнях є наслідком не лише міжмовних контактів, які, безумовно, спричинюють інтерференцію. Це передусім існування однієї мови-предка та наслідок спільного історичного минулого, що й визначає генетичну близькість усіх слов'янських мов, у тому числі польської та української. Як твердить В. Лучик, «чим давніший зріз чи стан порівнюваних мов, тим більша їх подібність» [11, с. 30].

Навіть нині, на думку О. Горбача, слов'янські мови ближчі між собою, ніж, наприклад, основні діалекти німецької мови [4, с. 8]. Спостерігаючи сучасний стан розвитку польської та української мов, зауважуємо відмінні риси, які дають змогу констатувати окремішній статус цих слов'янських мов. Водночас відзначаємо значну кількість спільних рис. Бажання з'ясувати, на чому ґрунтуються спільні риси й на якому етапі та з яких причин з'явилися відмінності, спонукає досліджувати польську й українську мови на глибших історичних зрізах, зокрема в порівняльно-типологічному аспекті.

Початок порівняльно-типологічних досліджень пов'язаний із зародженням порівняльно-історичного мовознавства на початку ХІХ ст., коли вчені отримали змогу встановлювати спорідненість мов на основі системи їхніх відповідностей, реконструювати мови на доісторичному зрізі та на системному рівні відбирати мовні факти для відтворення найдавнішого часу досліджуваних мов. У такий спосіб було доведено, що мовою-основою для всіх слов'янських є праслов'янська [2]. Вироблено основні положення, на яких ґрунтується порівняльно-історичне дослідження, а саме: 1) порівняння мов виявляє їхню спорідненість, тобто походження від одного джерела (прамови); 2) за рівнем спорідненості мови об'єднуються в сім'ї, групи і підгрупи; 3) відмінності споріднених мов можуть бути пояснені тільки безперервним їх розвитком; 4) зміни звуків у споріднених мовах мають строго закономірний характер, через що корені і флексії є стійкими впродовж тисячоліть, що дає змогу реконструювати архетипи [9, с. 362].

Нині порівняльні дослідження представлені низкою напрямів, серед яких виділимо порівняльно-історичне, типологічне зіставлення, контрастивний аналіз. Вибір методів залежить від репертуару досліджуваних мов та від мети й завдань дослідження. Якщо порівняльно-історичний метод спрямований на розкриття законів, за якими розвивалися споріднені мови в минулому, то типологічний метод базується на принципі порівняння як установлення схожості і відмінності досліджуваних мов на рівні синхронії. Контрастивний же метод, на відміну від порівняльно-історичного й типологічного, орієнтований на зіставлення двох чи трьох мов на синхронному зрізі їхнього розвитку з метою встановлення типологічних рис порівнюваних мов.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Основоположною в українському мовознавстві працею, присвяченою порівняльно-історичному вивченню слов'янських мов, є «Вступ до порівняльного вивчення слов'янських мов» за ред. О.С. Мельничука (1966) [1], де системно й послідовно викладено історію фонетики, граматики (у тому числі й синтаксису), словотвору та лексики слов'янських мов від ранньої праслов'янської доби до сучасного стану. Автори максимально використали досягнення порівняльно-історичних студій слов'янських мов своїх попередників (як вітчизняних, так і зарубіжних) і самі дослідили мовні факти, зокрема на українському ґрунті. Пізніше здобутки компаративістики втілилися в шести томах «Етимоло-

гічного словника української мови» [6]. Важливе місце в українському мовознавстві посідає монографія О. Царука «Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та граматичні параметри» (1998) як спроба концептуального окреслення української граматики на тлі інших слов'янських. Автор зазначеної праці аналізує лінгвістичні мікроструктури, що досі не розглядалися, але є дуже важливими, оскільки вони відображають граматичні особливості нашої мови [13]. Важливою віхою в історії компаративних досліджень стала поява в 2008 році монографії «Історична типологія слов'янських мов» [7].

На межі ХХ–ХХІ ст. в Україні з'явилася низка праць, присвячених контрастивному дослідженню мов (переважно російської й української). Так само в полоністиці нерідко перевага віддавалася вивченню польсько-російських паралелей на рівні лексики, фонетики, граматики. Що стосується взаємодії української та польської мови, то більш-менш активному вивченню піддавалися явища українсько-польської мовної взаємодії на кресових територіях – Галичині, Волині, Лемківщині (праці М. Лесіва, Л. Гумецької, О. Ткаченка та ін.).

Зараз контрастивне дослідження лексико-граматичних систем української і польської мови набуло свого розвитку. Фундаментальною працею, що засвідчує високий рівень розвитку цих мов як типологічно споріднених є опублікована у Варшаві монографія І. Кононенко «Українська та польська мови: контрастивне дослідження» / “Język ukraiński i polski: studium kontrastywne” (2012) [8]. В. Грещук у рецензії на книгу зазначає: «Привертає увагу діапазон охоплених <...> проблем: від розгляду формування української та польської мов, мовної картини світу українців і поляків до аналізу в контрастивному аспекті всіх ярусів мовної системи (фонетики, фонології, морфології, лексики, фразеології, словотвору, морфології, синтаксису), включаючи звернення до тексту й інтонації» [5, с. 75]. Водночас контрастивне дослідження української і польської мови І. Кононенко стосується синхронного рівня з урахуванням сучасного стану розвитку, а діахронічні коментарі використовуються переважно для поглиблення розуміння фактів сучасного стану розвитку. В. Кононенко в передмові до видання зазначає: «<...>зіставно-типологічна лінгвістика як наукова галузь зі своєю теоретико-практичною проєкцією на мовні факти не повною мірою забезпечує комплексне поєднання синхронно-типологічного й порівняльно-історичного аспектів дослідження, оскільки такий підхід не визначає системності власне зіставного аналізу, однак звернення в його ході до історичних паралелей і коментарів є природним» [8, с. 15].

На нашу думку, актуальним є дослідження явищ, які мали місце в спільний період розвитку слов'янських мов і набули специфічних виявів у протомовах, а згодом зазнали остаточного утвердження в період самостійного розвитку сучасних мов. Це й зумовлює актуальність дослідження української і польської мов у порівняльно-типологічному аспекті. Хоч порівняльно-історичний метод і спрямований у доісторичне (не засвідчене писемними пам'ятками) минуле цих мов, він проєктується на сучасне розуміння мови, бо чим далі вглиб історії мови, зокрема української і польської мов, ми сягаємо, тим повніше й краще висвітлюється їхній сучасний стан. Реконструкція мов до рівня їх спільної основи – праслов'янської – стає основою для вивчення історії мови, адже будь-яке явище виникає, проходить різні етапи розвитку та досягає сучасного стану. Це стосується також української і польської мов, усі реалізації, прояви, особливості побутування яких стають зрозумілими за умови усвідомлення особливостей їхнього виникнення й життя в часі. Звідси робиться висновок про те, що структура кожної мови, зокрема української (польської), не може бути глибоко зрозумілою без знання власної історії та порівняння з давніми й сучасними спорідненими мовами.

Мета дослідження. Мета статті – обґрунтувати актуальність дослідження праслов'янських фонетичних процесів та їхнього відображення в проукраїнських і протопольських діалектах, впливу на формування спільних і відмінних фонетичних рис української і польської мов.

Виклад основного матеріалу. Порівняння сучасної української мови, яка за традиційною тричленною класифікацією належить до східнослов'янської підгрупи, з іншими слов'янськими

мовами допомагає зрозуміти внутрішню логіку поділу мов на підгрупи, виявити послідовність розвитку їхньої диференціації, усвідомити успіхи й хиби відомих класифікацій слов'янських мов. Важливим є зауваження О. Царука про те, що будь-який генеалогічний поділ слов'янських мов на синхронному рівні буде неточним у принципі, бо «теперішня дистрибуція спиративних на фрагменти можливих у минулому різноманітних етнічних і лінгвістичних єдностей та амальгами перехідного типу» [12, с. 14–15]. Учений також наголошує, що при визначенні споріднених і маркувальних щодо інших слов'янських мов рис «слід зважати не на близькі властивості, а на майже тотожні (або на ті, що можуть бути реконструйовані як такі)» [13]. Отже, дослідження праслов'янських елементів, орієнтація на них як на своєрідні маркери, що набувають специфічних рефлексів протягом історії розвитку кожної окремої слов'янської мови, відкриває перспективи в дослідженні розвитку кожної з них, дає можливість прослідкувати формування самотутніх фонетичних, лексичних і граматичних ознак та позитивно позначається на вивченні сучасного стану української і польської мов.

Видається перспективним здійснення порівняльного аналізу польської і української мов на фонетичному рівні, де вихідним пунктом слід вважати праслов'янську мову. Саме від неї слід вести історію формування кожної окремої слов'янської мови. Реконструйована праслов'янська система, зокрема в пізньопраслов'янську добу (VI–VII ст.), виступає підґрунтям, з якого починається лінгвістичний аналіз.

Як твердить О. Царук, порівняльне дослідження слов'янських мов доцільно проводити на всіх без винятку мовних рівнях. Лінгвістичні параметри повинні бути підкріплені екстралінгвістичними аргументами. Виділення слов'янських підгруп виключно на фонетичному матеріалі вступає у протиріччя із загальними принципами генеалогічного і типологічного розподілу [13]. Водночас на основоположному значенні фонетичних перетворень наголошує більшість істориків української мови (Г. Півторак, Ю. Шевельов, Ю. Карпенко). На думку Ю. Шевельова, «відповідно фонетичні елементи найлегше піддаються облікові і підрахункові і забезпечують найточніші висліди» [14, с. 9]. Тяглість фонетичного розвитку української і польської мов, відносна стабільність їхнього розвитку, можливість співвіднести ці процеси із мовними законами, а значить, установити їхню системність, на нашу думку, спонукає до потреби звернутися саме до фонетично-фонологічного рівня як найбільш вдячного для аналізу матеріалу. Цим зумовлено вибір об'єкта і предмета дослідження. Об'єктом дослідження є фонетичні процеси праслов'янського періоду та їхні вияви в українській і польській мові. Предмет дослідження – вплив праслов'янських фонетичних рефлексів на становлення української і польської мови.

Затрадиційною тричленною класифікацією, українська мова належить до східнослов'янських, польська – до мов західнослов'янських. Водночас відомо, що ця тричленна класифікація не позбавлена дискусійних моментів. Для україністики це існування спільнослов'янського мовного періоду, який дедалі активніше відкидають сучасні історики мови. В. Лучик пише: «З одного боку, неможливо заперечити спільні для східнослов'янських мов фонетичні та лексико-граматичні ознаки, а з іншого, є такі ознаки і в мовах західних та південних слов'ян» [11, с. 33]. Російські мовознавці ще на початку XX ст., попри шовіністичні погляди на історію слов'янських народів та їхніх мов, не могли оминати того, що хоч українська мова генетично тяжіє до східнослов'янських, проте за сукупністю критеріїв, у тому числі й фонологічних, у типологічному відношенні вона ближча до західнослов'янської групи мов [3]. Розвиток такого підходу підштовхує до думки, що порівняння української і польської мови з урахуванням спільного джерела походження, територіальної взаємодії, міжмовних контактів може слугувати вдячним матеріалом для порівняння.

Реалізація поставленої мети вимагає виконання таких завдань:

1) окреслити передумови формування українського й польського мовного ареалу попраслов'янського періоду;

2) опрацювати погляди на причини розпаду праслов'янської мовної єдності, що дали початок формуванню окремих слов'янських протомов;

3) визначити протоукраїнські та протопольські ознаки в діалектах пізньопраслов'янської доби;

4) дослідити рефлекси фонетичних процесів раннього праслов'янського періоду в польській та українській мовах;

5) з'ясувати вплив пізніх праслов'янських рефлексів на постання окремих слов'янських мов – польської й української;

6) визначити шляхи формування самотніх фонетичних рис української та польської мови.

Аналіз систем близькоспоріднених мов має свої особливості, зумовлені їхнім спільним походженням і паралельним розвитком. Установлення специфічних рис і відмінностей суттєво ускладнюється, вимагає особливих підходів і методичних прийомів [10]. З огляду на це дослідження передбачає застосування таких лінгвістичних методів: порівняльно-історичного, описового з елементами контрастивного аналізу.

Порівняльно-історичний метод дає змогу встановити відповідності між спорідненими мовами – українською і польською, описати їхню еволюцію в часі і просторі на основі доказу походження їх з однієї мови-основи – праслов'янської. Діахронічні (історичні) коментарі використовуються як основа для розуміння фактів сучасного стану української та польської мови. Контрастивні студії допоможуть з опертям на факти української мови визначити спільне та відмінне у фонетичних системах польської та української мов. Описовий метод використовується для інвентаризації та систематизації одиниць з метою дійти висновку про самотні фонетичні риси української і польської мов, що поглибить уявлення про закономірності спільного і відмінного у їхньому розвитку.

Наукова новизна роботи полягає у спробі в порівняльно-історичному аспекті дослідити праслов'янські звукові зміни, окреслити їхні рефлекси у протоукраїнській та протопольській період, вивити вплив на формування специфічних фонетичних ознак української і польської мов.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Результати дослідження поглиблюють знання про спільний період розвитку слов'янських мов та їхню генетичну близькість, висвітлять питання періодизації української й польської мов. Аналіз праслов'янських фонетичних процесів слугуватиме виявленню спільного / відмінного в походженні української і польської мов, що позитивно вплине на розв'язання наукової проблеми класифікації слов'янських мов. Виконане дослідження сприятиме кращому розумінню сучасного стану української і польської мов, зміцненню міжмовних зв'язків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов / за ред. О.С. Мельничука, Київ, 1966. 596 с.
2. Глуценко В.А. Праслов'янська мова. *Українська мова* : енциклопедія / ред. В.М. Русанівський та ін. Київ : Українська енциклопедія, 2000. URL: <http://litopys.org.ua/ukrmova/um78.htm> (дата звернення: 09.11.2023).
3. Глуценко В.А. Порівняльно-історичний метод в українському та російському мовознавстві XIX ст. – 30-х рр. XX ст. : монографія. Слов'янськ : Вид-во Б. І. Маторіна, 2017. 255 с.
4. Горбач О. Генеза української мови та її становище серед інших слов'янських. *Зібрані статті: УІІІ т.* Мюнхен, 1993. Т. III. С. 5–30.
5. Грещук В. Кононенко І. Українська та польська мови: контрастивне дослідження. / *Język ukraiński i polski: studium kontrastywne. Мовознавство*. 2016. № 5. С. 75–77.
6. Етимологічний словник української мови: в 7 т. / Ред. кол. : О.С. Мельничук. Київ : Наукова думка, 1982–2012.
7. Історична типологія слов'янських мов : монографія / ред. О.Б. Ткаченко. Київ : Довіра, 2008. 264 с.

8. Кононенко І.В. Українська та польська мови: контрастивне дослідження / *Język ukrański i polski: studium kontrastywne*. Warszawa : Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2012. 808 с.
9. Кочерган М.П. Загальне мовознавство : підручник. 3-є вид., доповнене. Київ : Видавничий центр «Академія», 2010. 464 с.
10. Лучик В. До питання про етно- і глотогенез українців: лінгвістичний погляд. *Спадщина Омеляна Прицака і сучасні гуманітарні науки* : матеріали міжнародної наукової конференції, Київ, 28–30 травня 2008 р. / упоряд. О.І. Галенко. Київ : Вид-во «Аратта», 2009. С. 152–59.
11. Лучик В.В. Вступ до слов'янської філології. 2-ге видання, виправлене, доповнене. Київ : ВЦ «Академія», 2013. 344 с.
12. Царук О. Про надійність критеріїв генеалогічної класифікації слов'янських мов (методологічні засади курсу історії української мови у вузі). URL: <https://bitly.ws/ZgHihtm> (дата звернення: 09.11.2023).
13. Царук О. Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та граматичні параметри : монографія. Дніпропетровськ : Наука і освіта, 1998. 324 с.
14. Шевельов Ю. Чому общерусский язык, а не вібчоруська мова? З проблем східнослов'янської глотогонії: дві статті про постання укр. мови. Київ : Вид. дім «КМ Academia», 1994. 33 с.